

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

Aralık / December 2018, 22 (3): 1433-1456

Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi

Religious Development Psychology in the Context of Ecological Theory

Fatih Kandemir

Dr. Öğr. Ü., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Assistant Professor, Erzincan Binali Yıldırım U, Fac of Theology, Department of Psychology of Religion
Erzincan, Turkey

fkandemir@erzincan.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4988-2716

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 02 Temmuz / July 2018

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Eylül / September 2018

Cilt / Volume: 22 **Sayı / Issue:** 3 **Sayfa / Pages:** 1433-1456

Atıf / Cite as: Kandemir, Fatih. "Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi [*Religious Development Psychology in the Context of Ecological Theory*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/3 (December 2018): 1433-1456. <https://doi.org/10.18505/cuid.439628>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved. www.der-gipark.gov.tr/cuid

Religious Development Psychology in the Context of Ecological Theory

Abstract: The effects of heredity and the environment on the development of human being, which is a multidimensional being, have been discussed for many years. Studies on the religious development of man were also influenced by these discussions. In this context, in order to better understand the nature of religious development, some theories such as behavioral, cognitive or stage theories have emerged. In a sense, these theories have also identified the direction of religious development. However, many of these theories did not address their religious development as a whole. This restricted the understanding of religious development. Therefore, this article has two main purposes. First, to bring the ecological theory which is the human development model proposed by Bronfenbrenner, which considers human development as a whole with the environment and events in which it lives, to the literature of our country's religion psychology. The second aim is that to contribute to a better understanding of the psychological foundations of religious development through the use of this theory. In this article where qualitative research method has been used, some quantitative study data have been used. In the article, the ecosystem, ecosystem, macrosystem, and the effect of each of the chronosystem on religious development is discussed. In this article, it is concluded that approach to religious development in the context of ecological theory can be useful.

Summary: Human being is existentially open to development. The openness of human to development is not a choice but a requirement. Therefore, each individual must experience a developmental process in which physiological, psychological and sociological conditions are intertwined unless he has voluntarily terminated his existence. Psychologists, who are aware of this, attach a special importance to the phenomenon of development. Is heredity is more effective in human development, or the environment? This question is a result of the importance that psychologists attribute to development.

Essentially, the roots of these debates on human development are based on the foundation of modern psychology. For example, Locke, one of the most important philosophers of the 18th century, rejected the idea of Descartes, one of the 17th-century thinkers, that man came to the world equipped with all sorts of knowledge and skills. Unlike Descartes, Locke argued that the source of all human knowledge is based on experience. According to Locke, the mind of the newborn baby is an unscraped tablet = tabula rasa, but it is not only the normal knowledge but also the source of God's imagination.

This perspective on human development naturally affected the problem of religious development. For example, Jung sought the basis of religious faith in the collective unconscious, referring to the hereditary foundations of religious faith in a sense. On the other hand, Pratt approached the problem of religious development on the basis of experience.

In general, religious development studies carried out on more experienced grounds have brought some theoretical approaches. Goldman, for example, examined the course of religious development from childhood to adolescence. For him, religious thought is not that different from non-religious thought in terms of form and method. Fowler, on the other hand, expressed that faith is not always religious in terms of content and context, and has developed a theory of belief development that includes religious development. However, some religious development models brings a different perspective to the development of the religious phenomenon in Turkey have

been developed. Three-stage religious development model developed by Karaca is one of them. According to this model, the process of religious development of human beings is completed through three stages: inner tendencies, awakening of religious interest and questioning, harmony and stability.

The necessity of using multi-dimensional approaches to understand the human being is a multi-dimensional entity is undoubtedly a reality. For this reason, it can be stated that the diversity of the explanation models for the religious development phenomenon mentioned above is a richness. It is thought that looking at the phenomenon of religious development in terms of the ecological theory developed by Bronfenbrenner, will increase the wealth of the means to understand the phenomenon of religious development. In this context, the main aim of this article is to provide the literature on the psychology of religion in our country and to contribute to the understanding of the phenomenon of religious development in the context of the theory of ecological theory put forward by Bronfenbrenner in a holistic way.

The qualitative research method has been used in this article, besides the explanations and analyzes, the data of the quantitative studies, which are not directly related to the subject, have also been utilized. The basic step of the ecological theory that Bronfenbrenner suggested is a *structure* in which many systems from family to political and cultural systems overlap to better understand human development. The *microsystem*, which represents the innermost layer surrounding the individual, expresses the basic structure in which the individual lives and interacts with other people, while the *mesosystem* includes the developing individual and the home and the school, school and workplace. It includes connections between two or more microsystems or contexts. The *ecosystem*, which is an extension of the mesosystem covering both formal and informal structures and relationships, does not directly affect the individual; however, it surrounds the individual by influencing the current arrangements that the individual has been in. The part of the theory that expresses the attitudes and ideologies of the culture in which the individual lives is the *macrosystem*. The last link of the theory is the *chronosystem*. The chronosystem, which explains how socio-historical conditions, lifelong transitions and environmental events occur in a pattern, has an important place in the development history of the individual.

Although human beings are born with capability for believing, this situation alone is not enough to complete the process of religious development in a healthy way. When considered in the context of ecological theory, the religious development of the individual is affected from the first degree of the microsystem which is in direct contact with his family, school, peer groups, religious groups and playgrounds. In addition, the mesosystem, ecosystem, macrosystem and chronosystem affect the religious development of the individual either directly or indirectly. However, it should be noted that the effects of these systems on religious development are always double polarized.

In order to better understand the psychology of religious development in the context of ecological theory, it is thought that the cross-sectional and longitudinal studies that will be done with different groups in which the systems constituting the theory are effective will provide illuminating information about the subject. However, researchers, who will study religious development, are very careful when analyzing the relationships of the variables such as gender, age, civil status, education level, occupational groups and socio-economic level expressing the

characteristics of the sample group in the experimental studies and used as independent variables. to be. Since, although the effects of these variables on the level of religiousness, the effects of these variables on dependent variables can be limited without considering the ecological theory.

Keywords: Psychology of Religion, Bronfenbrenner, Ecological Theory, Development, Religious Development.

Ekolojik Kuram Bağlamında Dinî Gelişim Psikolojisi

Öz: Çok boyutlu bir varlık olan insanın gelişiminde *kalıtım ve çevrenin* etkisi uzun yıllar tartışılmıştır. Bu tartışmalardan insanın dinî gelişimi ile ilgili çalışmalar da etkilenmiştir. Bu bağlamda dinî gelişimin doğasını daha iyi anlayabilmek için konu ile ilgili davranışsal, bilişsel ya da evre teorileri gibi birtakım teoriler ortaya çıkmıştır. Söz konusu teoriler bir bakıma dinî gelişimle ilgili çalışmaların yönünü de belirlemiştir. Ancak bu kuramların birçoğu dinî gelişimini bir bütün olarak ele almamıştır. Bu ise dinî gelişiminin anlaşılmasını kısıtlamıştır. Bu nedenle bu makalenin iki temel amacı vardır. Birincisi, insanın gelişimini yaşadığı çevre ve olaylarla bir bütün olarak ele alan Bronfenbrenner'in önermiş olduğu bir insanî gelişim modeli olan *ekolojik kuramı* ülkemiz din psikolojisi literatürüne kazandırmaktır. İkinci amaç ise, söz konusu kuramdan yararlanılarak dinî gelişimin psikolojik temellerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktır. Nitel araştırma yönteminin kullanılmış olduğu bu makalede, konu ile ilgili olarak bazı nicel çalışma verilerinden de yararlanılmıştır. Makalede *ekolojik kuramı* oluşturan *mikrosistem, mezosistem, ekosistem, makrosistem* ve *kronosistem*in her birinin dinî gelişime etkisi ana hatlarıyla ele alınmıştır. Dinî gelişim olgusuna *ekolojik kuram* bağlamında yaklaşmanın faydalı olabileceği sonucuna varılmış olan makalede konu ile ilgili araştırma yapacaklara yönelik birtakım önerilerde de bulunulmuştur.

Özet: İnsanoğlu varoluşsal olarak gelişime açık bir varlıktır. İnsanın gelişime açıklığı bazı istisnalar dışında bir tercih değil, zorunluluktur. Bu nedenle her birey, iradî olarak varoluşunu sonlandırmadıkça fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik koşulların iç içe geçmiş olduğu bir gelişim sürecini tecrübe etmek durumundadır. Bunun farkında olan psikologlar, gelişim olgusuna ayrı bir önem atfetmişlerdir. "İnsan gelişiminde kalıtım mı, yoksa çevre mi daha etkilidir?" sorusu psikologların gelişime atfetmiş oldukları önemin bir sonucudur.

Esasen insan gelişimi ile ilgili olan bu tartışmaların kökleri modern psikolojinin kuruluşundan önceye dayanır. Örneğin XVIII. yüzyılın en önemli filozoflarından Locke, XVII. yüzyıl düşünürlerinden Descartes'ın insanın dünyaya her türlü bilgi ve yetenekle donatılmış olarak geldiği şeklindeki düşüncesini reddetmiştir. Descartes'ın aksine Locke, insanın tüm bilgilerinin kaynağının tecrübe olduğunu savunmuştur. Yeni doğan bebeğin zihninin "boş bir kâğıt=tabula rasa" olduğunu ifade eden Locke'e göre sadece normal bilgilerin değil, Tanrı tasavvurunun kaynağını da tecrübe oluşturur.

İnsanî gelişimle ilgili bu bakış açısı, doğal olarak dinî gelişim problemini de etkilemiştir. Örneğin Jung, dinî inancın temelini kolektif bilinçdışında arayarak, dinî inancın bir anlamda kalıtsal temellerine atıfta bulunmuştur. Öte yandan Pratt, dinî gelişim problemini tecrübecilik temelinde yaklaşmıştır. Genel itibariyle daha çok tecrübî zemin üzerinde yürütülen dinî gelişim çalışmaları, birtakım teorik yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Örneğin Goldman, dinî gelişimin çocukluktan ergenliğe doğru nasıl bir seyir izlediğini incelemiştir. Ona göre dinî düşünce dinî olmayan

düşünceden biçim ve yöntem bakımından çok da farklı değildir. Fowler ise, inancın içerik ve bağlam açısından daima dinî olmadığını ifade ederek, dinî gelişimi de içine alan bir inanç gelişimi teorisi geliştirmiştir. Bununla birlikte Türkiye’de de dinî gelişim olgusuna farklı bir bakış açısı getiren bazı dinî gelişim modelleri geliştirilmiştir. Karaca’nın geliştirmiş olduğu üç aşamalı dinî gelişim modeli bunlardan biridir. Bu modele göre, insanın dinî gelişim süreci, içsel eğilimler, dinî ilginin uyanışı ve sorgulama, uyum ve istikrar olmak üzere üç aşamadan geçerek tamamlanır.

Çok boyutlu bir varlık olan insanı anlayabilmek için çok boyutlu yaklaşımların kullanılmasının gerekliliği şüphe götürmez bir gerçektir. Bu nedenle yukarıda bazılarına değinilen dinî gelişim olgusuna yönelik açıklama modellerinin çeşitliliğinin bir zenginlik olduğu ifade edilebilir. Dinî gelişim olgusuna Bronfenbrenner’in geliştirmiş olduğu ekolojik kuram açısından bakmanın dinî gelişim olgusunu anlamaya yönelik araçların zenginliğini daha da arttıracığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, bu makalenin temel amacı, Bronfenbrenner tarafından ileri sürülen ve bireyin gelişimini bütüncül bir şekilde ele alan ekolojik kuramı ülkemiz din psikolojisi literatürüne kazandırmak ve kuram bağlamında dinî gelişim olgusunun anlaşılmasına katkı sunmaktır.

Nitel araştırma yönteminin kullanılmış olduğu bu makalede açıklama ve analizlerin yanında, konu ile doğrudan ilgili olmasa da yapılan nicel çalışmaların verilerinden de yararlanılmıştır. Bronfenbrenner’in önermiş olduğu ve insanî gelişimi daha iyi anlayabilmek için aileden başlayarak siyasal ve kültürel sistemlere kadar pek çok sistemin üst üste bindiği bir yapıyı ifade eden ekolojik kuramın temel basamağı *organizmadır*. Bireyi çevreleyen en içteki katmanı ifade eden *mikrosistem*, bireyin içinde yaşadığı ve diğer insanlarla etkileşimde bulunduğu temel yapıyı ifade ederken, *mezosistem* gelişmekte olan bireyi içeren ev ve okul, okul ve işyeri vb. iki ya da daha fazla mikrosistem ya da bağlamlar arasındaki bağlantıları içerir. Hem formal hem de informal yapı ve ilişkileri kapsayan mezosistemin uzantısı niteliğinde olan *ekosistem*, bireyi doğrudan etkilemez; ancak bireyin içinde bulunmuş olduğu şu anki düzenlemeleri etkileyerek bireyi kuşatır. Kuramın bireyin içinde yaşadığı kültürün tutum ve ideolojilerini ifade eden kısmı ise *makrosistem*dir. Kuramın son halkasını ise *kronosistem* oluşturur. Sosyo-tarihsel koşulların, yaşam boyu geçişlerin ve çevresel olayların nasıl bir örüntü içinde meydana geldiğini açıklayan kronosistem bireyin gelişim tarihçesinde önemli bir yer tutar.

İnsanoğlu inanmaya dair bir istidatla dünyaya gelmesine rağmen, bu durum onun dinî gelişim sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlaması için tek başına yeterli değildir. Ekolojik kuram bağlamında düşünüldüğünde bireyin dinî gelişimi ailesi, okulu, akran grupları, dinî gruplar ve oyun alanları gibi birebir temas halinde olunan mikrosistemden birinci dereceden etkilenir. Bununla birlikte mezosistem, ekosistem, makrosistem ve kronosistem de bireyin dinî gelişimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki, bu sistemlerin dinî gelişim üzerindeki etkileri daima çift kutupludur.

Ekolojik kuram bağlamında dinî gelişim psikolojisinin daha iyi anlaşılabilmesi için, kuramı oluşturan sistemlerin etkin olduğu farklı gruplarla yapılacak olan kesitsel ve boylamsal çalışmaların konu ile ilgili aydınlatıcı bilgiler vereceği düşünülmektedir. Bununla birlikte dinî gelişim konusunda çalışma yapacak olan araştırmacılar özellikle tecrübî çalışmalarda örneklem grubunun özelliklerini ifade eden ve bağımsız değişken olarak kullanılan cinsiyet, yaş, medenî durum, eğitim düzeyi, meslek grupları ve sosyo-ekonomik düzey gibi değişkenlerin dindarlık düzeyleri ile ilişkilerini analize tabi tutarken çok dikkatli olmak durumundadır. Zira her ne kadar söz konusu

değişkenlerin dindarlık düzeyleri üzerinde etkileri olsa da *ekolojik kuram* dikkate alınmadan söz konusu değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerinin anlaşılması sınırlı kalabilir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, Bronfenbrenner, Ekolojik Kuram, Gelişim, Dinî Gelişim.

GİRİŞ

İnsan gelişiminde kalıtımın mı yoksa çevrenin mi daha önemli olduğu sorusu uzun yıllar tartışılmıştır. Örneğin, John Locke (1632-1704), bebeklerin dünyaya her türlü bilgi ve yetenekle donatılmış olarak geldiği ve bu kalıtsal özelliklerin gelişmesi için yalnızca büyümeleri gereken küçük yetişkinler oldukları şeklindeki Descartes’ci anlayışı reddetmiştir. Locke, İngiliz empirisizminin başlangıcı sayılan ve psikoloji açısından en önemli eseri kabul edilen *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (1690) adlı eserinde yeni doğan bebeğin zihninin “boş bir kâğıt”, yani *tabula rasa* olduğunu ileri sürmüştür.¹ Locke, ayrıca Tanrı tasarımı gibi bazı kavramların yetişkinler tarafından sanki bu kavramlar doğuştan geliyormuş gibi algılanabileceğini de iddia etmiştir. O, bu varsayımın nedenini, bu düşüncelerin çocuklukta öğretilmiş olması ve insanların bilincinde olmadıkları bu dönemi hatırlayamamaları ile açıklamıştır.* Zira Locke’a göre tüm bilgiler tecrübeden türemiştir.²

İnsan gelişiminin biyolojik temellerini vurgulayan Darwin (1809-1882)’in *Türlerin Kökeni* (1859) adlı çalışmasıyla (ki bu çalışmada Darwin her ne kadar insanın evrim geçirdiğini ileri sürmese de)³ evrim teorisinin doğuşu, kalıtsal bakış açısının baskın bir şekilde geri dönmesine neden olmuştur. Ancak 20. yüzyılda davranışçılığın ana akım psikolojiyi etkisine almasıyla birlikte, bu kez de gelişimde çevresel koşullara önem veren tutum ön plana çıkmıştır.⁴ Bu tutumun en önemli temsilcilerinden olan Watson (1878-1958) çevrenin bireyin gelişimini etkilemedeki gücüne o kadar güvenmiştir ki, bu güvenle, “(Becerileri, eğilimleri, yetenekleri, anne-babalarının meslekleri ve ırkları ne olursa olsun) bana bir düzine sağlıklı bebek verin ve onları yetiştirmem için bana gerekli imkânları sağlayın. Size garanti ediyorum ki, belirli bir zaman sürecinde o çocukları,

¹ John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* (İstanbul: Kbalcı Yayıncılık, 2013), 97.

* Locke’un bu görüşü, bir yönüyle Freud’un *çocukluk ya da bebeklik amnezisi* (*childhood/infantile amnesia*) kavramını hatırlatmaktadır. Çocukluk amnezisi, yaşamın ilk yıllarında meydana gelen olayları hatırlayamama anlamına gelir. Hiç kimsenin yaşamının ilk yılından itibaren yaşadığı olayları hatırlayamayacağını belirten Freud, söz konusu dönemlerdeki tecrübelerin çok zengin olduğunu ve bu tecrübelerin bireyin daha sonraki yaşantısının tümünde belirleyici etkiler yarattığını varsaymamız için geçerli nedenler bulunmasından dolayı da şaşırıldığını belirtmiştir (Sigmund Freud, *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi*, trc. Emir Aktan (Ankara: Alter Yayıncılık, 2012),58.). Bununla birlikte, beyin üzerinde yapılan çalışmalar Freud’un şaşırıldığını ifade ettiği durumun anlaşılmasına önemli bir katkı sunmaktadır. Zira yapılan çalışmalara göre, büyük çocukların ve yetişkinlerin bebeklik ve ilk çocukluk yıllarını hatırlamakta zorluk çekmelerinin nedenlerinden biri, ilk yıllarda beynin *prefrontal loblarının* olgunlaşmamış olmasıdır; zira beynin bu bölgesinin olaylara ilişkin hatıraların depolanmasında önemli bir rol oynadığına inanılmaktadır (Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 158.).

² Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, 92, 97; Rita L. Atkinson v. dğr., *Psikolojiye Giriş*, trc. Yavuz Alogan (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010), 72.; Duane P. Schultz v. dğr., *Modern Psikoloji Tarihi*, trc. Yasemin Aslay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007), 83.

³ Caner Taslaman, *Evrin Teorisi Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2012), 93.

⁴ Atkinson v.dğr., *Psikolojiye Giriş*, 72.

doktor, avukat, sanatçı, tüccar ve hatta dilenci ve hırsız olarak dilediğim dalda yetiştirebilirim” demekten kendisini alıkoyamamıştır.⁵

Gelişim ile ilgili bu bakış açısı, insanın dinî gelişiminin nasıl ortaya çıkıp geliştiği problemini de etkilemiştir. Bu durum, Yavuz’a haklı olarak şu soruları sorma ihtiyacını hissettirmiştir: “Acaba dinî inancın doğuşunda ve gelişmesinde nativizm mi, yoksa tecrübecilik mi daha ağır basmaktadır? Dinî inancın doğuşunda, hareket noktası nedir ve buna hangisi esas olmaktadır?”⁶

Bu sorular bağlamında düşünüldüğünde, din psikoloji literatüründe dinî düşüncenin nasıl ortaya çıkıp geliştiğine dair, hem nativizm hem de tecrübeciliğin temsilcilerini görmek mümkündür. Örneğin, Schleiermacher, her insanın dinî bir kapasite ile dünyaya geldiğini⁷ ifade ederek dinî gelişimin temelini nativizm olduğuna işaret etmiştir. Aynı şekilde Jung da, din ve Tanrı hakkındaki görüşlerini kolektif bilinçdışı, arketip ve dinî bir serüven olan bireyselleşme temelinde açıklamıştır. Ona göre dinî inanç, kolektif bilinçdışının bir düzenleyicisi olarak işlev görür.⁸ Çocuktaki dinî gelişim problemine derinlik psikolojisi (psikanaliz) açıdan yaklaşan Hollenbach’a göre ise, doğduğunda tamamen güçsüz ve yardıma gereksinim duyan bir çocuk, fark edilemeyen ve henüz açıklanamayan, ancak izah edilmesi gereken, bitmek tükenmek bilmeyen bir merak ve arayış duygusunun yanında, kendisine yardım edip kendisini koruyacak olan sonsuz bir kudret arayışına da sahiptir.⁹

Dinî gelişime tecrübecilik temelinde yaklaşan Pratt, dinî gelişimin ilkelikten zihinsel ve duygusal yapıya doğru bir seyir izleyerek geliştiğini ve bu gelişim seyrinin bütün dinlerde aynı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰ Dinin, çocukluk ve ergenlikten olgunluğa doğru gelişim sürecini takip eden Allport ise, bireylerin yaşamlarında farklı zamanlarda farklı işlevlere sahip olan Tanrı inancının altını çizmiştir. Jeeves’e göre, Allport’un dinî gelişime dair görüşleri, dinî inanç ve dinî davranışlarla ilgili deneysel çalışmaların sonuçlarıyla da desteklenmiştir.¹¹

Esasen, dinî gelişim büyük oranda kalıtım ve çevrenin, yani tecrübenin ortak ürünüdür. Hz. Peygamber’in (s.a.v.), “Her çocuk fitrat üzere doğar, daha sonra babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapar”¹² şeklindeki fitrat hadisi bu duruma işaret eder. Zira, dinî gelişim çocuğun dünyaya getirdiği özelliklerin çevre ile etkileşimi sonucunda şekillenir. Şöyle ki, dinî bir istidatla dünyaya gelen çocuk, önce aile bireyleri ile etkileşime girer. Çocuğun ailesi onun ilk dünyasını oluşturur. Çocuk daha sonra okul ve arkadaş çevresinin etkisinde kalır. Bu durum yaşam boyu

⁵ John B. Watson, *Behaviorism* (Norton, New York: y.y., 1930), 104.

⁶ Kerim Yavuz, “Dinî İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986): 130.

⁷ Friedrich Schleiermacher, *On Religion: Speeches to its Cultured Despisers*, trc. John Oman (Digital Edition, 2006), 120.

⁸ Abdülkerim Bahadır, *Jung ve Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2007), 26-27.

⁹ Yavuz, “Dinî İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, 133.; Kerim Yavuz, *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987), 136-137.

¹⁰ M. A. Jeeves, “Din Psikolojisi” trc. Ahmet Albayrak *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010):277.

¹¹ Jeeves, “Din Psikolojisi”, 282.

¹² Müslim, “Kader”, 25.

gelişim gösteren bir süreçtir. Kişiliğin belirgin bir şekil aldığı olgunluk çağlarını izleyen yıllarda bu süreç (vetire-process) hiç durmadan ağır da olsa devam eder.¹³

Din psikolojinin diğer çalışma alanlarında olduğu gibi, daha çok tecrübî zemin üzerinde sürdürülen dinî gelişim çalışmaları, dinî gelişim olgusunu izah etmeye yönelik bazı teorik yaklaşımları da beraberinde getirmiş ve bu konuda özellikle Batı’da birtakım teoriler ortaya çıkmıştır.¹⁴ Örneğin Goldman, “Bir çocuğun dinî düşüncesinin doğası nedir? Bir çocuk, Tanrı, kilise ve ahlakî doğruluk kavramlarını nasıl oluşturur?...” gibi sorularla dinî gelişimin çocukluktan ergenliğe doğru nasıl bir seyir izlediğini incelemiştir. Ona göre, dinî düşünce dinî olmayan düşünceden biçim ve yöntem bakımından hiç de farklı değildir.¹⁵ Fowler ise inancı, yaşamın güç alanlarına taşınan bir kişinin ya da grubun yoludur, şeklinde tanımlamış ve inancın içerik ve bağlam açısından daima dinî olmadığını ifade ederek, dinî gelişimi de içine alan bir inanç gelişim teorisi geliştirmiştir.¹⁶ Son yıllarda ülkemizde de dinî gelişim olgusunu anlamaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Karaca’nın teklif etmiş olduğu *Karaca Modeli* bu çalışmalardan biridir. Karaca, tasavvufî yaklaşımın dinî gelişim olgusunu İslâmî açıdan açıklamaya çalışarak bu alana önemli katkılar sunduğunu; ancak bu katkıların teorik olarak bütün insanları kuşatacak bir genişliğe sahip olmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle Karaca, (1) içsel eğilimler evresi, (2) dinî ilginin uyanışı ve sorgulama evresi ve (3) uyum ve istikrar evresi olmak üzere üç aşamalı bir dinî gelişim modeli sunmuştur.¹⁷

Esasen geniş açıdan ele alındığında, dinî gelişim sürecinde aile, akran grupları, okul, siyaset, kültür gibi unsurlar ile boşanma ve ölüm gibi yaşam döngüsündeki olayların, bu olay ve kurumların birbirleri ile etkileşimlerinin izleri vardır. Ancak dinî gelişim psikolojisine genelde bilişsel, davranışsal ya da evre kuramları temelinde bakmak önemli olmakla birlikte, bu noktaya odaklanma eğilimi ekolojik sistemlerin dinî gelişim üzerindeki etkilerine odaklanamama eğilimini de beraberinde getirmiştir.

1. YÖNTEM

Bilindiği üzere araştırmacılar için temel sorunlardan biri, çalışması için hangi yöntemin uygun olduğuna karar vermektir. Bu noktada araştırma yöntemleri arasında seçim yapmak, araştırmacının neyi bulmak istediğine bağlıdır. Ulaşılmak istenen hedefler belli yöntemlerin tercih edilmesini gerekli kılar.¹⁸ Bu çalışmanın konusu bağlamında düşünüldüğünde nitel araştırma yönteminin çalışma açısından daha uygun olduğu anlaşılmaktadır. Zira yapılan literatür taramasında Türkiye’de ekolojik kuram bağlamında dinî gelişim psikolojisiyle ilgili nicel çalışmalara rastlanamamıştır. Bu nedenle çalışma konu ile ilgili olarak daha sonra yapılabilecek araştırmalara bir ön hazırlık niteliğinde olduğundan, konuya genel bir bakışın faydalı olabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte her ne kadar konu ile ilgili özel çalışmalar olmasa da, çalışmada ekolojik

¹³ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* (Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1980), 76.

¹⁴ Faruk Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri* (İstanbul: Dem Yayınları, 2007), 14.

¹⁵ Ronald Goldman, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence* (New York: A Crossroad Book, The Seabury Press, 1968), 3.

¹⁶ James W. Fowler, *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and The Quest for Meaning* (New York: Harper One, A Division of Harper Collins Publishers, 1995), 4.

¹⁷ Karaca, *Dinî Gelişim Teorileri*, 267-285.

¹⁸ Şener Büyüköztürk v.đğr., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014), 234.

kuramdaki sistemlere ait olan kurum ya da olaylarla ilgili olarak literatürde yer alan nicel çalışma verilerinden yararlanılmış, yeri geldikçe de açıklama ve analizlere yer verilmiştir.

2. EKOLOJİK KURAM

Bronfenbrenner, aileden başlayarak siyasal ve kültürel sistemlere kadar pek çok sistemin üst üste bindiği bir insan gelişimi modeli önermiştir. Bu tür bir sistem yaklaşımında çevresel, sosyal, siyasal ve ekonomik koşullar arasındaki etkileşimin bireyin gelişimine yansıdığı kabul edilir. Bu modele göre, etkileşimler sistemler içinde ve sistemler arasında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, ebeveny olma yaşantısı, anne-baba ve çocuk etkileşiminin üst düzeyde olduğu aile sisteminin etkilenirken, ailenin varlığını içinde devam ettirdiği toplum ise bir başka sistemden etkilenir. Bununla birlikte, siyasal sistem de aileye ilişkin yasalarla bu etkileşimi etkileyebilir.¹⁹

Doğası gereği, kuramdaki her bir sistemin farklı yaş dönemlerinde olsalar bile her zaman bireyleri etkileyebilme potansiyeli vardır. Örneğin, 5 yaşındaki bir çocuk, kronositem içerisinde yer alan anne-babasının boşanmasını tecrübe edebileceği gibi, 15 yaşındaki bir ergen de bu boşanmanın etkilerini tecrübe edebilir. Aynı şekilde, 8 yaşındaki bir çocuk mikrosistem içinde yer alan okuldan etkilenirken 22 yaşındaki bir üniversite öğrencisi de okuldan etkilenir. Ancak bu etkilendirme durumunun farklı yaş aralığında farklı yansımaları olabilir. Şöyle ki, okul mezosistemi içerisinde bulunan 5 yaşındaki bir çocuğun ister dinî isterse de seküler konularda olsun anne-babasının kendisine vermiş olduğu her şeyi itirazsız kabul etme olasılığı oldukça fazlayken, aynı sistemde bulunan 15 yaşındaki bir gencin, soyut düşünebilme yeteneğinin yanı sıra, cinsel güdülenin de aktif olmasıyla her şeyi itirazsız kabul etme ihtimali oldukça zayıftır. Her birey değişik yaşlarda etki katsayısı farklılık göstermekle birlikte bu sistemlerle karşı karşıya kalabilmektedir.

Bronfenbrenner, insan organizmasının gelişimini anlamak için onun varlığını sürdürdüğü ekolojik sistemin göz önünde bulundurulması gerektiğini öne sürmüştür. Şekil 1'de görüldüğü gibi bu sistem bireyin gelişiminin desteklenmesine ve ona rehberlik edilmesine yardımcı olan sosyo-kültürel olarak organize olmuş beş alt sistemden oluşur.²⁰ Merkezinde organizma bulunan bu sistemler, bireyin içinde varlığını sürdürdüğü bir ortamı ifade eden ve onun ailesini, akranlarını, mahallesini kısacası, bireyin yakın çevresinde bulunan etkileşim ve aktiviteleri içeren mikrosistemden²¹, sosyo-tarihsel koşulların, yaşam boyu geçişlerin ve çevresel olayların nasıl bir örüntü içinde gerçekleştiğini ifade eden kronosisteme²² doğru uzanır.

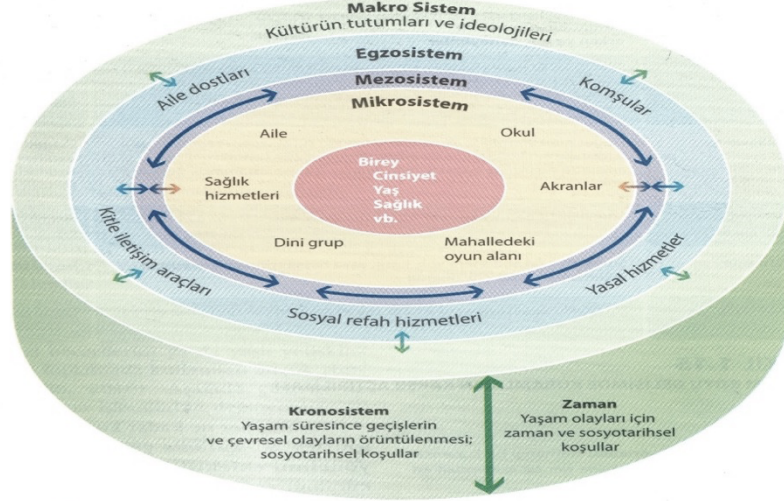
¹⁹ Bekir Onur, *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2011), 89.

²⁰ Urie Bronfenbrenner, "Ecological Models of Human Development", *International Encyclopedia of Education*, ed. T. Husen-N. Postlethwaite (Oxford: Elsevier, 1994), 3:1643-1647.

²¹ Dilek Gençtanırım, "Ergen İntiharlarının Önlenmesi: Ekolojik Bakış Açısı", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/1 (2015):155.

²² Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 29.

Şekil 1. Ekolojik Kuram Modeli

Kaynak. Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 29.

2.1. ORGANİZMA

Organizma ekolojik kuramın ilk basamağını oluşturur. Bu basamakta cinsiyet, yaş, zekâ, yetenek, sağlık, umut ve umutsuzluk, iyimserlik ve kötümserlik gibi tamamen bireye özgü nitelikler bulunur. Organizmaya ait olan bu nitelikler onun gelişimini çift yönlü olarak etkileyebilme potansiyeline sahiptir. Örneğin, risk faktörlerine bağlı olarak organizmanın sahip olduğu umut düzeyinin koruyucu bir faktör olduğu ifade edilebilir.²³

2.2. MİKROSİSTEM

Bireyi çevreleyen en içteki katmanı ifade eden mikrosistem, bireyin içinde yaşadığı ve diğer insanlarla etkileşimde bulunduğu temel yapıyı ifade eder. Sistemler temelinde düşünüldüğünde, bireyin gelişiminde doğrudan etkili olan *aile*, *okul* ve *öğretmenler*, *akran grupları*, *sağlık hizmetleri*, *dini gruplar*, *oyun alanları* bu sistemin içinde bulunur. Bu anlamda her birey birçok mikrosistemin üyesi olduğu gibi, mikrosistemin doğası da gelişim sürecinde değişiklik gösterir. Örneğin, bebeklik ve çocukluk döneminde mikrosistemin önemli bir unsuru olan aile, birey için oldukça önemli iken; ergenlik döneminde okul ve arkadaş grubu daha önemli hale gelir.²⁴ Yüz yüze ilişkilerin olduğu bu sistemde birey, sistem içindeki deneyimlerin pasif bir alıcısı değil, aynı zamanda ortamların yapılanmasında aktif rol oynayan kişidir.²⁵

2.3. MEZOSİSTEM

Mezosistem gelişmekte olan bireyi içeren ev ve okul, okul ve işyeri vb. iki ya da daha fazla mikrosistem ya da bağlamlar arasındaki bağlantıları içerir. Şöyle ki, bireyin ailede edinmiş olduğu

²³ Gençtanırım, "Ergen İntiharlarının Önlenmesi: Ekolojik Bakış Açısı", 155.

²⁴ Dilek Gençtanırım, "Bireysel Farklılıklar", *Eğitim Psikolojisi*, ed. Şerife Işık Terzi (Ankara: Pegem Akademi, 2013), 253.

²⁵ Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 28.

deneyimlerle okuldaki deneyimleri etkileşim halindeyken, aynı zamanda ailede edinilen deneyimler de akran deneyimleri ile etkileşim halindedir.²⁶ Zira bu sistemde bireyler, yeni bir düzeneğe dâhil olduklarından, önceki ve sonraki düzeneklerin her ikisinde de farklı etkinliklere katılırlar. Örneğin, çocuk bir taraftan evdeki etkinliklere katılırken, okula başladığında ise okuldaki etkinliklere katılır.²⁷ Bu bağlamda, aile ve okul süreçlerinin etkileri, sosyo-ekonomik durum ya da irka atfedilen durumlardan çok daha önemlidir.²⁸

2.4. EKOSİSTEM

Hem formal hem de informal yapı ve ilişkileri kapsayan mezosistemin uzantısı niteliğinde olan ekosistem, bireyi doğrudan etkilemez; ancak bireyin içinde bulunmuş olduğu şu anki düzenlemeleri etkileyerek bireyi kuşatır. Böylece, ekosistem bireyi etkileyen bu düzenlemelerin ne olduğunu etkiler, sınırlandırır ya da belirler. Bu sistemdeki kurumlar amaçlı bir şekilde oluşturulabileceği gibi, kendiliğinden oluşan önemli toplumsal kurumları da içerir ki, bu kurumlar somut yerel düzeyde faaliyet gösterirler. Bu yapı ve kurumlar, *kitle iletişim araçları, yerel, bölgesel ve ulusal devlet kurumları, mal ve hizmetlerin kullanımı, iletişim imkânları, informal sosyal networkler,*²⁹ *ülke politikaları, komşular, aile dostları, yasal hizmetler, sosyal refah hizmetleri ve sivil toplum örgütleri* gibi unsurlardır. Bu grupta meydana gelen etkinliklerin bireyin yaşamı üzerinde uzun vadeli etkileri bulunur. Bir çocuğun ebeveyninin işyeri, sosyo-ekonomik gruplar ve cemiyetler gibi farklı kurumlarla doğrudan ilişkisi bulunmakla birlikte, çocuğun bu kurumlarla doğrudan bir ilişkisi yoktur. Ancak bu durum, çocuğun bu ilişkilerden etkilenmeyeceği anlamına gelmez. Zira çocuk, bu kurumlardaki bireylerle doğrudan ilişki halinde olmasa da bu kurumların tamamının çocuğun fiziksel ve ruhsal gelişimi üzerinde önemli etkileri bulunur.³⁰ Örneğin, ev mikrosistemine dâhil olan baba veya çocuğun yaşantıları, annenin iş yaşantısından etkilenebilir. Annenin uzun seyahatler gerektiren bir terfi alması eşyle çatışmasını arttırabileceği gibi, bu durum çocuğu ile etkileşimini de belirleyebilir.³¹

2.5. MAKROSİSTEM

Makrosistem belirli bir çevre ya da şart olmayıp³² bireylerin içinde yaşadığı *kültürün tutum ve ideolojilerini* ifade eder.³³ Zira her bireyin farklı bir alt kültürü vardır.³⁴ Bronfenbrenner'e göre bu kültür ve alt kültürlerin atıfta bulunduğu şeyler, inanç sistemleri, bilgi kümeleri, maddî

²⁶ Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 28.

²⁷ Obalar, Selda-Ada, Sefer, "Ekolojik Bakış Açısı ve Sosyal Kapital Kuram Çerçevesinde Öğrencilerin İlk Okuma Yazma Becerilerinin İncelenmesi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 32 (2010):143.

²⁸ Bronfenbrenner, "Ecological Models of Human Development", 1643-1647.

²⁹ Urie Bronfenbrenner, "Toward an Experimental Ecology of Human Development", *American Psychologist* (Temmuz-1977): 515.

³⁰ Obalar-Ada, "Öğrencilerin İlk Okuma Yazma Becerilerinin İncelenmesi", 143.

³¹ Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 29.

³² Özenç, Emine Gül-Doğan, M. Cihangir, "Ekolojik Kurama Dayalı İşlevsel Okuryazarlık Yaşantısı Ölçeği'nin Geliştirilmesi ve Geçerlik Güvenirlik Çalışması", *Edam, Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, Educational Sciences: Theory and Practice* 14/6 (2014): 2242.

³³ Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 29.

³⁴ Özenç-Doğan, "Ekolojik Kurama Dayalı İşlevsel Okuryazarlık Yaşantısı Ölçeği", 2242.

kaynaklar, gelenekler, yaşam tarzı, fırsat imkânları ve tehlike olasılıkları ile yaşam akış seçenekleridir ki, bunlar daha geniş sistemlerin her birinde gömülüdür. Bu makrosistem, ideoloji ve inanç farklılıklarından dolayı değişik kültürlerde farklılıklar gösterir. Örneğin, bazı kültürlerde insanların üzüntülü durumlarda mutluymuş gibi görünmeye çalışmaları hoş karşılanmazken, Japon kültüründe her gülümsemenin zorunlu olarak mutlulukla bir ilişkisi yoktur. Zira, Japonların gülümsemesi ilk zamanlardan itibaren ahlâkî bir kuraldır ve Japon çocuklara erken yaşlardan itibaren sosyal bir görev olarak gülümsemeleri öğretilir ki, bunun amacı mutlu görünerek arkadaşlarına üzüntü vermektен kaçınmaktır. Dolayısıyla bir kültürde etkili olan bir iletişim sembolü, bir başka kültürde müstehcen bir jest ya da mimik olabilir. Bu nedenle kültürün tanımı yine kültüre bağlıdır.³⁵

2.6. KRONOSİSTEM

Sosyo-tarihsel koşulların, yaşam boyu geçişlerin ve çevresel olayların nasıl bir örüntü içinde meydana geldiğini açıklayan kronosistem bireyin gelişim tarihçesinde yadsınamayacak bir rol oynar. Şöyle ki, boşanma bir geçiştir. İçinde Hetherington'un da bulunduğu bazı araştırmacılar, boşanmayı takip eden ilk bir yıl içinde boşanmanın olumsuz etkilerinin çocuklar üzerinde zirve yaptığını, boşanmadan iki yıl sonra ise, ilişkilerin daha durağanlaştığını bulgulamışlardır.³⁶ Geleneksel olarak insan gelişiminin incelenmesinde zaman akışı ile eş anlamlı olarak kullanılan kronolojik yaşın dikkate alındığını ifade eden Bronfenbrenner, bu anlayışın 1970'lerin başından itibaren değişmeye başladığını belirtmiştir. Zira, sayıları hızla artan bazı araştırmalar, insanın yalnızca kronolojik yaşa göre gelişimini ele almamış, aynı zamanda tarihsel zaman içinde ortaya çıkan özelliklerin bireyin içinde bulunduğu çevreyi kuşatarak onun gelişimini etkileme durumunu da dikkate almıştır.³⁷ Bronfenbrenner'e göre Elder'in *Büyük Buhranın Çocukları: Yaşam Tecrübesindeki Sosyal Değişim* (1974)" adlı çalışması kronosistemin mükemmel bir örneğidir. Zira bu çalışma, 1920-21'de doğmuş ve aileleri ile yaşayan bazı Amerikalıların yaşamlarındaki *Buhran* tecrübesine dayanır. Ancak bu araştırma büyük ölçüde aile için zorlayıcı sosyo-ekonomik değişikliklerle ve kuşaklararası ilişkilerin sonuçları ile daha fazla ilişkilidir.³⁸ Söz konusu araştırmanın boy-lamsal verileri, *Büyük Buhran*³⁹'ın çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik yılları boyunca gelişimsel sonuçlarını değerlendirmeyi mümkün kılmıştır. Buna göre, karşılaştırılmış olan iki gruptan elde edilen veriler, dramatik bir çelişkiyi ortaya koymuştur. Şöyle ki, paradoksal olarak ailelerinin

³⁵ Mustafa Köylü, *Psiko-Sosyal Açından Dinî İletişim* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011),75, 81.

³⁶ Santrock, *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*, 29.

³⁷ Bronfenbrenner, "Ecological Models of Human Development", 1643-1647.

³⁸ Glen H. Elder, *Children of The Great Depression: Social Change in Life Experience* (Colorado, Oxford: Westview Press,1999), 5.

³⁹ * Amerika Birleşik Devletleri'nde başlayan ve uluslararası piyasalara yayılan 1929 Ekonomik krizi bir diğer adıyla "Büyük Buhran" ekonomik ve sosyal sonuçları itibari ile yüzyılın krizi olarak dünya tarihindeki yerini almıştır. Birinci Dünya Savaşı sonucu dünyadaki konumu değişen ve dünyanın en büyük alacaklısı konumuna gelen Amerika'da 1921-1929 buhranı arasındaki yıllarda otomobil ve endüstri alanındaki gelişmelerin ardından oluşan hisse senetlerindeki spekülasyon ekonomideki canlılığı arttırmıştır. Ancak 1929 Ekiminde New York Borsası'nın ani çöküşü insanların servetlerindeki azalma ile toplam tüketimi dip noktalara getirmiş ve uzun yıllar süren resesyona yol açarak, derinliği, süresi ve yayılma alanı açısından dünyanın en büyük krizi olmuştur (Buluş, Abdulkadir-Kabaklarlı, Esra, "1929 Ekonomik Buhranı ile Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması", *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 10/19 (2010):1-2.).

ekonomik mahrumiyeti, *Buhran* yıllarındaki ergenlerin daha sonraki gelişimleri için bir kazanç olmuştur. *Buhran* öncesi sosyo-ekonomik durumlarında sonradan değişiklik olmayanlarla karşılaştırıldığında, sosyo-ekonomik mahrumiyet yaşamış olan erkek çocukların daha fazla başarı duygusuna sahip olmalarının yanında, hedefe yönelik bir kararlılığa sahip oldukları da görülmüştür. Söz konusu çalışmada dikkate değer bir diğer bulgu ise evlerinden mahrum olan kız ve erkek bireylerin yaşamlarından daha fazla memnun olmalarıdır.⁴⁰

3. EKOLOJİK KURAM BAĞLAMINDA DİNİ GELİŞİM PSİKOLOJİSİ

İnسانoğlu inanmaya dair istidatla dünyaya gelmesine rağmen, bu durum onun dinî gelişim sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlaması için tek başına yeterli değildir. Zira dinî gelişimde, biyo-psiko-sosyo-kültürel faktörler iç içe geçmiştir. Ekolojik kuram bağlamında düşünüldüğünde bireyin dinî gelişimi ailesi, okulu, akran grupları, dinî gruplar ve oyun alanları gibi birebir temas halinde olunan mikrosistemden birinci dereceden etkilenir. Bununla birlikte mezosistem, ekosistem, makrosistem ve kronosistem de bireyin dinî gelişimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemektedir. Başka bir ifadeyle, sistemler arasındaki etkileşimler, bireyin “Allah’ın boyasıyla boyanma”⁴¹ sürecine çift kutuplu bir etkide bulunur.

3.1. MİKROSİSTEM VE DİNİ GELİŞİM

Mikrosistemin en önemli kurumu olan aileye birey, doğduğu andan itibaren istemsiz olarak dâhil olduğu gibi, onun aile bireyleri ile olan deneyimleri sonraki tecrübelerinin de temelini oluşturur.⁴² Bu açıdan bakıldığında bireyin aile fertleriyle kurmuş olduğu ilişkinin rengi, onun fizikî gelişiminde olduğu gibi, dinî ve manevî gelişiminde de büyük bir öneme sahiptir. Zira bireyin dinî inancının şekillenmesinde ve onun dinî dünyaya katılmasında ön önemli dış faktörü ailesi oluşturur. Bununla birlikte eşlerin dinî ritüellerle geçirdikleri zaman ve evliliklerini dinî referanslarla kutsallaştırma dereceleri çocuklarının dinî gelişimlerini olumlu olarak etkileyebilmektedir. Bu yüzden bireyin dinî duygu, düşünce ve davranışlarının nasıl geliştiğine yönelik sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için dinî duyguların bireyin ruh dünyasına nasıl yerleştiğinin anlaşılması gerekir. Bu ise büyük ölçüde çocuğun ilk eğitimini almış olduğu aile yapısının analizi ile mümkün olabilir.

Çocuk genel eğitimle olduğu gibi, din eğitimiyle de şöyle ya da böyle ilk olarak ailede karşılaşır ve bu karşılaşma onun ilk dinî tecrübesini oluşturur. Bu bakımdan, çocuktaki inanma eğiliminin ilk şekillenmeye başladığı yer aile ocağıdır. Zira çocuk her şeyden önce ailesinin dilini, günlük hayatı ve davranış kalıplarını öğrendikten sonra, akran grupları ve okul hayatı ile birlikte sosyal hayata iyice açılmış olur. Böylece çocuk, aileden okula kadar uzanan geniş bir çevrede her gün yeni şeyler görür, duyar ve öğrenir. Bütün bunlar başlangıçtan beri, çocuğu bilinçli veya bilinçsizce şekillendirir.⁴³ Dinî inanış ve yaşayış açısından çocuk için bir model oluşturduğu için

⁴⁰ Bronfenbrenner, “Ecological Models of Human Development”, 40-41.

⁴¹ el-Bakara 2/138.

⁴² Jerry M. Burger, *Kişilik: Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri*, trc. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 224.

⁴³ Kerim Yavuz, “Dinî İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986): 137.

ailenin etkisi, dinî gelişime katkıda bulunan toplumsal bağların en önemlisidir. Böylece dinî inanışlar, değerler ve uygulamalar, ebeveynin şahsında temsil edilen şekliyle çocuğun hayatındaki yerini alır. Bu noktada ebeveyn-çocuk tutumundaki uyum oldukça önem arz eder. Zira güçlü uyumlar ebeveyn etkisini daha da etkili hale getirir. Böylece ailenin çocuğa din ile birlikte, onun arzu, özlem ve isteklerinin eksiksiz tatmin edildiği bir ortam sunması ölçüsünde, çocuk ebeveyninden öğrendiği dinî içselleştirerek, kişiliğinin vazgeçilmez bir parçası haline getirir.⁴⁴ Bu nedenle davranış açısından çocukta ortaya çıkan dinsel tavrın belirlenmesi ve şekillenmesinde çevre ve ailenin etkisi oldukça önemlidir. Zira, aile ve din arasında bir duygu, yapı ve bağ uyumu vardır ve bu uyum, dinsel tavrın teşekkülünde ailenin etkisini baskın bir şekilde ön plana çıkarır.⁴⁵

Ebeveynlerin, çocuklarına yaşamın diğer alanlarında olduğu gibi, dinî konularda vermiş olduğu mesajlar da onların dinî gelişimlerin niteliğini belirleyebilir. Ebeveynlerin din konusunda çocuklarına vermiş olduğu mesajların “karışık ya da tutarsız” olması, çocuğun zihnini karıştırabilmektedir. Zira, bazı anne-babalar çocuklarına dinin önemli olduğunu söylemelerine rağmen, kilise, camii, havra vb. kutsal alan cemaatine katılma gibi dinî davranışlarla çok az meşgul olurlar. Bazı ebeveynler de söz konusu mekânlardaki ritüellere oldukça sık katılabilirler; bazı ebeveynler de Pazar ve Cuma günleri katıldıkları bir saatlik ayinler dışında dine karşı çok az ilgi gösterirler. Başka bir ifadeyle, ebeveynler bazen çocuklarına dinî olanla ilgili olarak, “söylediğimi yap” derlerken; bazen de “yaptığımı yap” derler.⁴⁶ Bu tür ifadelerin çocuğun zihin dünyasında dinî olana dair tutarsızlıkların tohumlarını ekme potansiyeli her zaman mevcuttur.

Ebeveynlerin farklı dinî inanç ve değerlere sahip olması da çocukların farklı değer, inanç ve davranış türlerine sahip olmalarına yol açabilir. Zira din, yetişkinlerin sahip oldukları gönüllülük düzeyleriyle pozitif bir ilişkiye sahiptir. Bu anlamda, dindar bir ebeveynin daha az dindar olan ebeveyne göre çocuklarına prososyal davranış modeli olma olasılığı daha yüksektir. Heaton ve Goodman’a göre ebeveynlerin, çocuklarının sosyal organizasyonlarında dinî değerleri kullanmaya başlamalarıyla dinin etkisi ortaya çıkmaktadır. İfade edilmiş olan sosyal organizasyonlar ise, dinî ritüeller, ergenlik çağı, evlilik, doğum ve ölüm gibi yaşam döngüsündeki önemli anlara işaret eden olaylardır.⁴⁷ Bu nedenle ebeveynlerin ergen dindarlığını “yönlendirme-channeling” aracılığı ile etkilediği ifade edilebilir. Yönlendirme hipotezine göre ebeveynler, dolaylı olarak ergenlerin dinî çıktılarını, onları akran grupları ve okul gibi daha dinî sosyal ortamlara doğru yönlendirerek etkilerler.⁴⁸ Bu anlamda dindarlık algıları yüksek olan çocukların dindar ebeveynlere sahip olma olasılıkları daha fazladır.⁴⁹

⁴⁴ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2012),110.

⁴⁵ Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, 87.

⁴⁶ Bader, Christopher D.-Desmond, Scott A., “Do as I Say and as I Do: The Effects of Consistent Parental Beliefs and Behaviors Upon Religious Transmission”, *Sociology of Religion* 67/3 (2006): 314.

⁴⁷ Heaton, Tim B.-Goodman, Kristen L., “Religion and Family Formation”, *Review of Religious Research* 26/4 (1985): 344.

⁴⁸ Jeremy E. Uecker, “Alternative Schooling Strategies and the Religious Lives of American Adolescents”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 47/4 (2008): 567.

⁴⁹ Vassilis Saroglou v.dğr., “Prosocial Behavior and Religion: New Evidence Based on Projective Measures and Peer Ratings”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 44/3 (2005): 331.

Mikrosistemin en önemli bileşenlerinden biri de **akran ve akran grupları**dır. Oyun alanları gibi akran grupları da bireylerin kendilerini özgürce ifade edebildikleri platformlardır. Bu platformlarda bireyler birbirlerinden pozitif ya da negatif yönde etkilenebilirler. Bundandır ki Erickson, araştırmacıların akran gruplarındaki arkadaşların, bireylerin dinî gelişimlerini nasıl etkilediği ve bu etkilerin saf bir uyumu/itaati gerektirip gerektirmediğini ya da dinî değerlerin daha derin bir içselleştirmeyi meydana getirip getirmediğini araştırmak için ergen akran ağlarını incelemeleri gerektiğini ifade etmiştir. Yapılacak incelemelerin olası sonuçlarına da değinen Erickson, akran gruplarının ergen dindarlığını etkilemede özellikle de dinî eğitim ve ibadete katılımı etkilemede önemli bir faktör olabileceğine işaret etmiş; ancak bu grupların söz konusu fonksiyonunun dinî eğitimin ezici etkisinin ardına gizlenmiş olabileceğine yönelik bir uyarıyı da ihmal etmemiştir.⁵⁰

Montemayor, ergenlerin ebeveyn ve akranlarıyla geçirmiş oldukları zamanla ilgili yapmış olduğu bir çalışmada, 12-15 yaş arasındaki ergenlerin genellikle kendi ebeveynlerinden ziyade akranlarına yöneldiği sonucuna varmıştır.⁵¹ Ergenlerin niçin ebeveynlerinden ziyade akranlarına daha meyilli olduklarına dair çok yaygın olarak kabul edilmiş bir bakış açısı Bronfenbrenner tarafından sunulmuştur. Bronfenbrenner, ergenlerin anne babalarından almayı isteyip de alamadıkları duygusal destek ve arkadaşlık için akranlarına yöneldiklerini iddia etmiştir. Ona göre, ergenler kaçınılmaz bir şekilde ebeveynlerinden ziyade akranlarına çekici gelmezler; ancak dikkatsiz ve umursamaz anne babalar tarafından bu yöne itilirler.⁵² Bu anlamda ergenlerin akran hayranlığı onların dinî gelişimleri üzerinde ister istemez bir etkiye neden olabilir. Bu açıdan bakıldığında, akranları dindar olarak aktif olmayan öğrencilerin dinle daha az ilgili olma ihtimalleri vardır ve bu öğrencilerin dinî partikularizmde^{53*} azalma olasılığı daha fazladır.⁵⁴ Zira akranların dindarlık düzeyleriyle bireylerin dinî ritüellere katılım oranları arasında pozitif bir ilişki vardır. Uecker'in yapmış olduğu bir çalışmanın bulguları da bu durumu desteklemektedir. Buna göre protestan öğrenciler, dinî inanç ve pratikleri yerleştiren; dinî ve manevî gelişimi cesaretlendiren dindar akran ve yetişkinler tarafından kuşatılmışlardır.⁵⁵

⁵⁰ Joseph A. Erickson, "Adolescent Religious Development and Commitment: A Structural Equation Model of the Role of Family, Peer Group, and Educational Influences", *Journal for the Scientific Study of Religion* 31/2 (1992): 151.

⁵¹ Raymond Montemayor, "The Relationship between Parent-Adolescent Conflict and the Amount of Time Adolescents Spend Alone and with Parents and Peers", *Child Development* 53/6 (1982): 1512.

⁵² Montemayor, "The Relationship between Parent-Adolescent Conflict and the Amount of Time Adolescents Spend Alone and with Parents and Peers", 1512.

⁵³ *Partikularizm: Kişinin, kendi inançlarının en doğru inanç olduğuna inanması anlamına gelen partikularizm, bir anlamda bir dine mensup olan bireylerin dinler arasında kendisinin mensup olduğu dine verdiği yeri veya diğer dinlere karşı tutumunu ifade eder. (M. Emin Köktaş, *Türkiye'de Dinî Hayat: İzmir Örneği* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1993), 98.

⁵⁴ Lee B. Becker, "Predictors of Change in Religious Beliefs and Behaviors During College", *Sociological Analysis* 38/1 (1977): 72.

⁵⁵ Jeremy E. Uecker, "Alternative Schooling Strategies and the Religious Lives of American Adolescents", *Journal for the Scientific Study of Religion* 47/4 (2008): 580.

3.2. MEZOSİSTEM VE DİNÎ GELİŞİM

Daha önce ifade edildiği üzere Bronfenbrenner, aile ve okul gibi kurumların etkilerine sosyo-ekonomik durum ya da etnik özelliklerden daha fazla önem atfetmiştir.⁵⁶ Okul, özellikle ergenlik dönemindeki bireyin “bilişsel saadet dönemi”nin sarsıldığı, sorgulandığı ve sonuçta pozitif ya da negatif yönde bir kararın verilebildiği dönemleri de içine alan bir süreci ihtiva eder. Bu nedenle örgün eğitim ile başlayan din derslerinin dinî gelişim veya dinî yöneliş için önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu ifade eden Karaca, hiçbir şeyin teorisiyle pratiğinin aynı olmadığını ve dini öğrenmek ile onu yaşamının da bu bağlamda anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, temel eğitimin ilk yıllarında başlayan din bilgisi dersleri çocuğun ailede öğrendikleriyle okulda öğrendikleri arasındaki farklılıklar nedeniyle düşük düzeyli çatışmalar yaratabilmektedir. Daha yüksek dozlu çatışmalar ise, genellikle ergenlik döneminde yaşanmaktadır. Aynı çelişki ve çatışmaların din hakkında aileden öğrenilenler ile sokakta veya sair sosyal ortamlarda öğrenilen şeyler arasında ortaya çıkan farklılaşmada da yaşanabileceğini ifade eden Karaca, örgün eğitimde verilen din derslerinde dinî bilgi yüklemekten ziyade, dinî ilginin canlı tutulmasının daha etkili bir sosyal dinî motivasyon işlevi görebileceği tavsiyesinde bulunur.⁵⁷

Hökekleli ise, ergenliğe yakın dönemdeki öğrencilerin zihin ve düşünce hayatının gerek derinlik gerekse genişlik yönünden büyük bir kapasite kazandığına dikkat çekmiştir. Ona göre, öğrencilerin bu dönemde bağımsızlık ihtiyaçlarıyla birlikte “tenkitçi düşünce” yeteneği de gelişir. Bununla birlikte ergenlik döneminde öğrenme hayatı içerisinde biri diğerinden çok farklı olan inanma, düşünme ve yorumlama biçimleri, ergenlikteki tenkitçi düşüncenin gelişmesine önemli bir katkı sağlar. Bu nedenle ergende, dinî inançların anlamını ve dinî gerçeklerin mahiyetini zihinsel olarak anlama ve bunları yaşanan hayatla bağdaştırma isteği uyanır. Ancak bu süreç ergen açısından birçok problemi de beraberinde getirir. Zira birçok ergen, toplum hayatının mevcut şartları ve günlük olaylarla okulda öğrendiği birtakım bilimsel teorileri, sahip olduğu dinî inanç ve anlayışla bağdaştırmakta güçlük çeker. Bu durum ergenlerde dinî şüphe ve kararsızlık eğilimlerini ortaya çıkarır.⁵⁸ Bilgilerin farklı kaynaklardan öğrenildiği bu durum, ergenin söz konusu bilgiler arasında bir ilişki kurmasını zorlaştırabileceği için ergende dinî şüphe ve kararsızlık eğilimlerinin ortaya çıkmasına da neden olabilir.

Öte yandan okulda farklı inanç ve düşüncelere sahip olan bireylerin varlığı, ergeni kendi inanç ve değerlerini yakından incelemeye zorlar.⁵⁹ Zira, okul öncesi çocuklarının dinî gelişimi konusundaki inisiyatif büyük ölçüde ailenin kontrolü altındadır. Bu yüzden çocuğun din ile ilgili bilgi ve ilgisi ebeveyninin dine ve çocuğuna gösterdiği ilgiye göre değişmekte olup tekdüze bir özelliğe sahiptir. Bununla birlikte okul öncesi dönemde diğer insanların inanç ve davranışlarındaki farklılıklardan haberdar olmayan çocuklar, herkesin kendileri gibi inanıp davrandıklarını zannederler. Ancak bu durum, çocukların okula başlamalarıyla birlikte değişme ihtimaline kavuşmakta ve okula giden çocuklar, bazı arkadaşlarının din adına veya dinin hilafına farklı inanç ve davranış sergilemeleriyle karşılaştıkları zaman önemli ölçüde şaşkınlık yaşarlar. Örneğin, evde

⁵⁶ Bronfenbrenner, “Ecological Models of Human Development”, 1643-1647.

⁵⁷ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Yayınları, 2011), 92.

⁵⁸ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 267, 271.

⁵⁹ Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 271.

Tanrı hakkında konuşmaya alışık olan bir çocuk, aynı şeyi okul arkadaşlarıyla yapmayı denediğinde önemli ölçüde şaşkınlık yaşayabilir. Zira kendisine Tanrı'dan bahsetmiş olduğu arkadaşı o zamana kadar bu kavramı hiç duymamış olabilir.⁶⁰ Bu gibi durumların çocuğun dinî gelişiminin seyrini etkileme potansiyeli her zaman mevcuttur.

3.3. EKOSİSTEM VE DİNİ GELİŞİM

Geniş halk kitlelerini eğlendirmek, bilgi, düşünce, haber, mesaj vb. ileterek onları aydınlatmak, yönlendirmek veya denetlemek gibi amaçlarla kullanılan televizyon, radyo, gazete, dergi gibi **kitle iletişim araçları**⁶¹ ekosistemin en önemli bileşenlerindedir. Kitle iletişim araçlarına son yıllarda internet de eklenmiştir. Kolayca ulaşılabilen internet ortamındaki sosyal medya platformları kitleler üzerinde etkili olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Her ne kadar, kitle iletişim araçları bugün insanların duygu ve düşüncelerini iletmek için kullanılıyor olsalar da, bu araçlarla iletilmiş olan mesajlar gerçek bir iletişim sıcaklığından büyük oranda yoksundur. Buna rağmen insanlar, kendi yaşamlarını dönüştürmek ve öz-kimliklerini (self-identity) oluşturmak için kitle iletişim araçlarını kullanma eğilimindedirler.⁶² Hoover'ın öne sürdüğü gibi, "Medya ve emtia (ticari mal) kültürü, derin ve geri dönüşümsüz bir biçimde anlam ve kimlik uygulamalarına entegre edilmiştir."⁶³ Dolayısıyla dinî kimlik oluşumu da dâhil olmak üzere, bireylerin kimlik oluşturma sürecinde kitle iletişim araçlarının yadsınamayacak bir etkisi vardır.

Kitle iletişim araçları bireyin hayatında çift yönlü güçlü etkiler meydana getirebilecek bir potansiyele sahiptir. Örneğin Allport, kitle iletişim araçlarının etkisinde kalarak çalışmalarının önemli bir bölümünü II. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen söylentilerin dinamikleri ve önyargının doğası gibi önemli konulara ayırmıştır.⁶⁴ Oysa ki, aynı kitle iletişim araçları, inanç sistemlerinin binlerce yıldır topluma kazandırdığı değer yargılarını kısa sürede aşındırarak yerine yeni değerler koyabilmektedir.⁶⁵ Bu anlamda Bostancı'nın belirttiği gibi, kitle iletişim araçlarının devreye girmesi, "kitle kültürü" diye isimlendirilen yeni bir kültürel versiyon doğurmuş, bu kültürel versiyonun coğrafyası inanç dünyalarını da etkisi altına almıştır.⁶⁶ Böylece bu etkileşimin bireyin dinî gelişimini de etkileme potansiyeli ortaya çıkmıştır.

Günümüzde oldukça yaygınlaşan kitle iletişim araçları, "yüceltici imalar" içeren yayınları aracılığı ile geniş halk kitleleri üzerinde çoğu zaman beyin yıkamaya benzer bir etki yaratır.⁶⁷ Bu durum özellikle ergenlik dönemi gençliğinin dinî gelişimini olumsuz etkiler. Hall'in ifade ettiği

⁶⁰ Karaca, *Din Psikolojisi*, 66-167.

⁶¹ Mustafa Şengün, "Ahlak Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23, (2007), 210.

⁶² Berger, Helen A.-Ezzy, Douglas, "Mass Media and Religious Identity", *Journal for the Scientific Study of Religion* 48/3 (2009): 502.

⁶³ Stuart Hoover, *Religion in the Media Age* (London: Routledge, 2006), 3.

⁶⁴ David M. Wulff, "Din Psikolojisine Genel Bir Bakış-II", trc. Mustafa Koç, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/4 (2004): 402-403.

⁶⁵ Mustafa Şengün, "Ahlak Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri," *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2007): 210.

⁶⁶ Naci Bostancı, "Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/1-2 (1998): 78.

⁶⁷ Eileen Barker, *New Religious Movements* (London: HMSO Publications, 1992), 20; M. Ali Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004):110.

gibi, “Ergenlik, insan ruhunun en iyi ve en kötü dürtülerinin sahip olmak için birbirlerine karşı mücadele ettikleri bir dönemdir.”⁶⁸ Ergenlik döneminin bu hassas yapısı nedeniyle, kitle iletişim araçları suçluluk ve günahkârlık duygularını daha da körükleyerek ergenlerin dinî ve manevî gelişimlerini olumsuz etkilemektedir. Söz konusu nedenlerden dolayı kitle iletişim araçları dinî hayat üzerinde çift kutuplu bir etkiye sahiptir. Örneğin, yaşadığımız çağda gelişen teknolojiyle birlikte birçok insana daha az zaman harcayarak ulaşmanın mümkün olduğu ve kitle iletişim araçları vasıtasıyla din hakkında bilgi edinmenin eski dönemlere nazaran çok daha kolay olduğu herkes tarafından bilinir. Ancak bu iletişim araçlarının insanları din konusunda bir norm çatışmasıyla karşı karşıya bıraktığı da bir gerçektir. Şöyle ki, medya aracılığıyla birçok din bilgini milyonların karşısına çıkmakta ve insanları din konusunda aydınlatmaya çalışmaktadır. Fakat, bu din bilgilerinin belirli konulardaki farklı düşüncelerini topluma aktarmaları, onları dinleyen insanları, sunulan bilgilerin hangilerinin doğru olup olmadığı konusunda şüpheye düşürür.⁶⁹

3.4. MAKROSİSTEM VE DİNİ GELİŞİM

Bireyin dindarlaşma süreci dikkate alındığında, dindarlığın indirgemeci bir anlayışla ele alınmayacak kadar çok bileşenli bir olgu olduğu ve bu nedenle de çok yüzeysel bir bakış açısıyla ele alınmayacağı anlaşılmaktadır. Zira dindarlık, bir taraftan örtük/gizil bir etkileşimle ilişkili olabileceği gibi, diğer taraftan da duyuşsal ve davranışsal süreçlerle ilişkili olabilir. Bununla birlikte dindarlığın, *bilincin kültür temelinde inanılan dinin lehine gelişmesidir* şeklinde ele alınması da mümkündür. Bu anlamda kültür, insan coğrafyasına neyin ekilip-biçileceğini belirleyen unsurlardan biri olduğu için, belki de dinî gelişimi etkileyen en önemli makrosistem bileşenidir. Zira, birey toplumsal ve zihinsel yapısını şekillendiren kültürel çevresinin dışına taşındığında onun dinî duygu ve düşüncesinin anlaşılması oldukça zorlaşır. Allport kültürün bu önemine atfen Konfüçyüs geleneği içerisinde büyümüş bir çocuğun herhangi bir yardım almadan Batının hâkim inancı olan Hıristiyanlığın karmaşık teolojik inançlarına ulaşabilme ihtimalini çok zayıf görmektedir. Bu nedenle, özellikle çocukluk döneminde kültürün benimsenmesi şüphe götürmez bir biçimde dinî arayışın önemli bir kaynağını oluşturur. Allport’a göre bütün ülkelerdeki sosyal eğitim çocuğu kabilesel ritüelleri kişisel alışkanlıklara dönüştürmeye yönelir. Böylece çocuğa ilk öğretilen dinî pratikler onun için bir anlam taşımamakta ya da çocuk bu dinî pratiklere daha sonradan sahip olunması gereken bir anlayış olarak bakmaktadır. Zira çocuk, ailesi ya da kabilesinin uğraştığı bir şey olarak görmesinden dolayı dinî ritüelin gerektirdiği davranışları öğrenmeyi ister. Böylece o, söz konusu ritüeli kendisine sevgi, güven ve destek veren kişilerle özdeşleşmesini daha güçlü kılacak bir araç olarak düşünür.⁷⁰

Çocuklar bir izolasyon sistemi içinde bilişsel gelişimlerini sağlayamazlar. Zira onların düşünceleri etraflarında işittikleri dile sıkı sıkıya bağlıdır.⁷¹ Bu dil ise, kültür tarafından çocuğa tek-lifsizce sunulur. Çocuğa sunulmuş olan bu dil aynı zamanda kültürün içerisinde var olan din dilini

⁶⁸ G. Stanly Hall, “Ergenlik Yeniden Doğmaktır”, *Psikoloji Kitabı*, trc. Emel Lakşe (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012), 47.

⁶⁹ Faruk Karaca, *Yabancılaşma ve Din* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 140, 142.

⁷⁰ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini* (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 43.

⁷¹ Maureen A. Callanan, “Cognitive Development, Culture, and Conversation: Comments on Harris and Koenig’s “Truth in Testimony: How Children Learn about Science and Religion”, *Child Development* 77/3 (2006): 525.

de ona sunar. Bu nedenle din dilinin taşıyıcısı olan kültür bireyin dinî gelişimini de yakından ilgilendirir. Böylece bir kültürel ortamda yaşamaya başlayan çocuk, kendi bireysel dindarlığını oluşturmak için ilk adımı da atmış olur. Zira, din bir kültürü etkilerken, o kültürde dünyaya gelen her birey kendinden önce hazır bulduğu kültürdeki dinî olan her şeyden etkilenir. Çünkü bireyin dindarlığı varlığını sürdürmüş olduğu kültürden etkilenme derecesine göre sürekli bir oluşum ve yapılanma halindedir. Bu anlamda kültürün bireye din ve dindarlığa dair bir şey sunmadığı durumlarda bireysel dindarlığın gelişme ihtimali oldukça zordur. Şöyle ki, dünyaya gözlerini açan her birey, kendisini bir dinî geleneğin ve kültürün içerisinde bulur. Dinî sözler ve telkinlerle karşılaşan birey, dinî nesne ve mekânları müşahade eder, dindar insanlarla görüşür ve onlarla iletişim içerisinde yaşamını sürdürür. Dinî konular hakkında ailesinden ve çevresinden çeşitli bilgiler öğrenir; ibadetlerini yerine getiren insanları görür ve zaman zaman kendisi de bu ibadetlere katılır.⁷² Bütün bunlardan sonra birey, tecrübe dünyasına dâhil olan dini içselleştirme durumuna göre dindarlığın lehine ya da aleyhine bir bilişsel yapılanma sürecini oluşturmaya koyulur.

Esasen din bir taraftan kültürel yapılanmaya katkıda bulunurken, diğer taraftan ise onu zenginleştiren ve koruyan oldukça önemli bir faktördür. Bu anlamda dinin en önemli fonksiyonu kültürü tutarlı ve güçlü bir sistem etrafında birleştirip bütünleştirmektir. Çünkü din, kültürün içindeki unsurlardan bir unsur değil, bilakis onu aşan ve organize eden çok daha güçlü bir değerler sistemidir. Bu bakımdan bireyin dinî kültür ile tanışması, aynı zamanda din ile tanışması anlamına gelir.⁷³ Zira dinî sistemler bir kültürün diğer unsurlarından tamamen bağımsız değerlerdir ve din kültürün diğer bileşenlerine sıkı sıkıya entegre edilmiş durumdadır. Bu sebeple kültür temelden tamamen değişmedikçe bir dini diğer bir dinin yerine ikame etmek olanaksızdır ve dinin ilmiği sosyal ve ekonomik yapıya sıkı sıkıya geçmiş durumdadır.⁷⁴ Bu nedenle her birey, içinde yaşadığı toplumun kültür değerlerine uygun bir şekilde gelişim gösterir. Kültürde yer alan dinî değerler de aynı şekilde çocuklara transfer edilir. Bu bakımdan bir ferdin dinî duygu ve davranışları genel olarak kendisine sunulan formun bir kopyasıdır.⁷⁵ Başka bir ifadeyle, kültürün bireysel dindarlığın oluşum ve gelişim süreçlerini etkilemesi kaçınılmazdır. Zira her birey kendi kültürünün rengini taşır.

3.5. KRONOSİSTEM VE DİNİ GELİŞİM

Zaman boyunca kişilerin gelişimi üzerinde devam eden ve değişen etkilerin incelendiği kronosistemde yaşam dilimi oldukça önemlidir. Bu nedenle savaş ve ekonomik kriz dönemlerinde intihar davranışlarının artmasında kronosistemin etkili olduğu düşünülmektedir.⁷⁶ Şüphesiz ki, bu sistemde meydana gelen olayların tek başına bireylerin dinî gelişimini etkilediğini düşünmek mümkün olmadığı gibi, aksini iddia etmek de mümkün değildir. Zira kronosistemin, bireylerin dinî gelişimlerini etkileme potansiyeli her zaman mevcuttur. Bu sistemin önemli bir bileşenini oluşturan boşanma olayında söz konusu potansiyelin izlerini görmek mümkündür. Çünkü anne-baba, kardeş ve diğer insanlarla duygusal bağ kurmayı öğrenmek, bireyin gelişim ödevlerinden

⁷² Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, 42.

⁷³ Karaca, *Din Psikolojisi*, 90.

⁷⁴ Hasan Kayıklık, *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine* (Adana: Karahan Kitabevi, 2011), 32.

⁷⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 118.

⁷⁶ Gençtanırım, "Bireysel Farklılıklar", 254.

birdir ve bu ödev boşanmayla birlikte aile bütünlüğü değişikliğe uğrayan çocuklar için özel bir anlam taşır. Sürekli olarak artan boşanma oranlarına bağlı olarak git gide daha fazla çocuk gelişiminin bu ek yükü ile başa çıkmak zorundadır. Bununla birlikte, çocuklar ebeveynlerinin ayrılmasına/boşanmasına, suçluluktan (sorumluluğun kendilerinde olduğu duygusundan) kızgınlığa (anne-babadan birini ya da her ikisini birden suçlamaya) ve yadsımaya (hiçbir şey olmamış gibi davranmaya) kadar değişik biçimlerde tepkiler gösterirler. Bu tepkiler çocuğun cinsiyetine, yaşına, ebeveyninin durumu ele alış tarzına göre farklılık gösterir.⁷⁷

Boşanma gibi negatif yaşam olaylarının özellikle bebeklik, çocukluk ve ergenlik dönemi bireylerinin yaşamları üzerinde travmatik olabilecek etkileri vardır. Bu etkilerden bireyin ilk ve en derin tecrübe alanlarından olan dinî inanç ve dindarlık gelişimleri de nasibini alır. Zira, anne-babanın boşanması çocuğun dinî kimliğinin değişme olasılığını da beraberinde getirir. Bu nedenle boşanma dinî değişim olasılığının en önemli ve en güçlü yordayıcılarından biridir. Yapılan çalışmalarda bu yönde güçlü bulguların olduğu görülür. Buna göre, çocukluk döneminde anne-babası boşanmış olan bir çocuğun bu tecrübesi onun değişim ve dönüşüm olasılığını yaklaşık olarak % 62 oranında arttırır. Bu bulgu “çocukluk dönemindeki ebeveynin boşanması hem aileyi hem de toplumu bozarak dinî bağları zayıflatır” şeklindeki bir hipotezi de desteklemektedir.⁷⁸

Boşanma acı verici ve rahatsız edicidir. Nispeten erken yaşlarda ebeveynlerinin boşanmasına şahit olmuş ve boşanma sonrası durumu tecrübe etmiş olan çocuklar, ebeveynlerine dair hayranlık duygusu yanında onların manevî bilgelik ve rehberlik etme yeteneğine güven duymayı sürdürme konusunda zorluk yaşayabilirler. Bununla birlikte çocuklar, boşanmış olan ebeveynlerinin ahlâkî kesinliğini ve dinî alanlardaki rehberliklerini takip etmek istemeyebilirler ya da bu durum mümkün olmayabilir. Buna mukâbil, boşanma sonrası hayata küsmüş ebeveynler, çocuklarının kafa karışıklığı ve hayal kırıklığı duygularını eski eşlerini açıkça eleştirerek daha da körükleyebilirler.⁷⁹ Boşanmanın çocuklar üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalarda söz konusu olumsuzlukların birçoğu ile ilgili değerli bilgiler elde edilmiştir. Bu çalışmaların birinde boşanmanın din değiştirmeye üzerindeki etkisi incelenmiştir. Buna göre, din değiştirenlerin yaklaşık %30'unun boşanmalar nedeniyle 4-5 yaşlarından itibaren babalarıyla hiçbir bağlarının olmadığı tespit edilmiştir. Boşanmış ebeveynler, kimliklerini ve hayata dair anlam duygularını yitirebilecekleri gibi, gelecek algıları da belirsizleşebilir.⁸⁰ Bu ruh haline sahip ebeveynlerin ise çocuklarının dinî gelişimine olumlu anlamında verebilecekleri pek bir şey yok gibidir. Bu açıdan düşünüldüğünde, evlilik, boşanma ve yeniden evlenmenin dinî grup bileşenleri açısından derin anlamları ve etkileri vardır. Bu bakımdan evlilik, boşanma ve yeniden evlenme gibi yaşam döngüsü

⁷⁷ Gander, Mary J.-Gardiner, Harry W., *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, trc. Ali Dönmez v. dğr. (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010), 309.

⁷⁸ Lawton, Leora E.-Bures, Regina, “Parental Divorce and the “Switching” of Religious Identity”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 40/1, (2001):104.

⁷⁹ Jiexia Elisa Zhai v.dğr., “Parental Divorce and Religious Involvement among Young Adults”, *Sociology of Religion* 68/2 (2007):128.

⁸⁰ Köse, Ali-Ayten, Ali, *Din Psikolojisi* (İstanbul:Timaş Yayınları, 2012), 146., 153-154.

olaylarının zamanlaması ve sıklığındaki dramatik değişimler göz önüne alınmadan din ve aile arasındaki bağlantının anlaşılması oldukça zordur.⁸¹

Birçok ebeveyn boşandıktan sonra yeniden evlenmekte ve çocuklar kendilerini karma ya da yeniden kurulmuş ailelerde bulmaktadır. Bu durum onlar için yeni ilişkiler kurulmasını ve yeni rollerin oynanmasını gerekli kılar.⁸² Bu ise, çocukluk dinî gelişiminde olduğu gibi yetişkin dinî gelişimini de olumsuz etkileyebilir. Çünkü, yetişkinlikteki dinî örgütsel bağlılık ve katılım yoğunluğu, bir şekilde çocukluk ve ergenlik dönemindeki ailenin sosyalizasyon sürecine bağlıdır.⁸³ Bu sosyal organizasyonun niteliği ise, ailenin yapısıyla sıkı sıkıya ilişkilidir. Şöyle ki, ebeveynin evlilik mutluluğu ve aile yapısı yetişkin çocukların dindarlığını da etkilemektedir. Mutluluk düzeyleri yüksek olan evli çiftlerin oluşturduğu ailelerde yetişen çocukların dindarlık düzeyleri, üvey ailede yetişen çocukların dindarlık düzeylerine göre daha yüksektir. Bu tür bulgular, negatif ebeveyn ilişkilerinin dinî organizasyon üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu gösterir. Bununla birlikte dindarlık mirası, çocuğun biyolojik ebeveynlerin oluşturduğu yüksek düzeyli evlilik mutluluğunun olduğu ortamlarda daha iyi bir gelişim gösterebilir.⁸⁴

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dinî gelişimin karakteristik özelliklerinin belirlenmesi için pek çok çalışma yapılırken, bu karakteristik özelliklerin etkilenmiş olduğu ekolojik sistemler üzerinde pek fazla durulmamıştır. Oysa ki, bireyi yaşadığı çevreden koparıp almak mümkün olmadığı gibi, onu yatay ve dikey hareketlilik içerisinde karşılaştacağı olaylardan, yaşam boyu dinî gelişimini etkileyebilecek durumlardan izole etmek de pek mümkün değildir. Bu nedenle ekolojik faktörleri dikkate almaksızın, yapılan çalışmalar, bireylerin dinî gelişiminin bir bütün olarak anlaşılmasını engelleyici bir durum arz edebilir.

Bireyin dinî gelişim özelliklerinin tüm yönleriyle anlaşılabilmesi için, onun kalıtsal özelliklerinin yanında psiko-sosyal özelliklerini etkileyebilecek olan ekolojik sistemlerin de dikkate alınması ve konuda empirik çalışmaların yapılması faydalı olabilir. Bu bağlamda farklı ekolojik sistemlerin baskın olduğu değişik gruplarla yapılacak olan kesitsel ve boylamsal çalışmaların karşılaştırılmalarının bu konuda aydınlatıcı bilgiler verebileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte araştırmacılar özellikle tecrübî çalışmalarda örneklem grubunun özelliklerini ifade eden ve bağımsız değişken olarak kullanılan cinsiyet, yaş, medenî durum, eğitim düzeyi, meslek grupları ve sosyo-ekonomik düzey gibi değişkenlerin dindarlık düzeyleri ile ilişkilerini analize tabi tutarken çok dikkatli olmak durumundadırlar. Zira her ne kadar söz konusu değişkenlerin dindarlık düzeyleri üzerinde etkileri olsa da *ekolojik kuram* dikkate alınmadan söz konusu değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerinin anlaşılması sınırlı kalabilir.

⁸¹ Heaton, Tim B.-Goodman, Kristen L., "Religion and Family Formation", *Review of Religious Research* 26/4 (1985): 344.

⁸² Gander-Gardiner, *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, 333.

⁸³ Zhai v.dğr., "Parental Divorce and Religious Involvement among Young Adults", 140.

⁸⁴ Scott M. Myers, "An Interactive Model of Religiosity Inheritance: The Importance of Family Context", *American Sociological Review* 61 (1996): 864.

KAYNAKÇA

- Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: Ayyıldız Yayınları, 1980.
- Atkinson, Rita L.-Atkinson, Richard C.- Smith, Edward E.- Bem, Daryl J. - Nolen-Hoeksema, Susan. *Psikolojiye Giriş*. Trc. Yavuz Alogan. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010.
- Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- Bahadır, Abdülkerim. *Jung ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.
- Bader, Christopher D.-Desmond, Scott A. "Do as I Say and as I Do: The Effects of Consistent Parental Beliefs and Behaviors Upon Religious Transmission". *Sociology of Religion* 67/3 (2006): 313-329.
- Barker, Eileen. *New Religious Movements*. London: HMSO Publications, 1992.
- Becker, Lee B. "Predictors of Change in Religious Beliefs and Behaviors During College". *Sociological Analysis* 38/1 (1977): 65-74.
- Berger, Helen A.-Ezzy, Douglas. "Mass Media and Religious Identity: A Case Study of Young Witches". *Journal for the Scientific Study of Religion* 48/3 (2009): 501-514.
- Bronfenbrenner, Urie. "Ecological Models of Human Development". *International Encyclopedia of Education*. Ed. T. Husen-N. Postlethwaite. 3: 1643-1647. Oxford: Elsevier, 1994.
- Bronfenbrenner, Urie. "Toward an Experimental Ecology of Human Development". *American Psychologist* (Temmuz-1977): 513-531.
- Buluş, Abdulkadir-Kabaklarlı, Esra. "1929 Ekonomik Buhranı ile Son Dönem Global Krizin Karşılaştırılması". *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 10/19 (2010): 1-22.
- Burger, Jerry M. *Kişilik: Psikoloji Biliminin İnsan Doğasına Dair Söyledikleri*. Trc. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Büyüköztürk, Şener-Çakmak, Ebru Kılıç-Akgün, Özcan Erkan-Karadeniz, Şirin-Demirel, Funda. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014.
- Bostancı, Naci. "Tartışmalar". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/1-2 (1998): 76-78.
- Callanan, Maureen A. "Cognitive Development, Culture, and Conversation: Comments on Harris and Koenig's "Truth in Testimony: How Children Learn about Science and Religion". *Child Development* 77/3 (2006): 525-530.
- Erickson, Joseph A. "Adolescent Religious Development and Commitment: A Structural Equation Model of the Role of Family, Peer Group, and Educational Influences". *Journal for the Scientific Study of Religion* 31/2 (1992): 131-152.
- Elder, Glen H. *Children of The Great Depression: Social Change in Life Experience*. Colorado, Oxford: Westview Press, 1999.
- Gander, Mary J.-Gardiner, Harry W. *Çocuk ve Ergen Gelişimi*. Trc. Ali Dönmez-H. Nermin Çelen-Bekir Onur. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Gençtanırım, Dilek. "Bireysel Farklılıklar". *Eğitim Psikolojisi*. Ed. Şerife Işık Terzi. 249-286. Ankara: Pegem Akademi, 2013.
- Gençtanırım, Dilek. "Ergen İntiharlarının Önlenmesi: Ekolojik Bakış Açısı". *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 16/1 (2015): 151-164.
- Goldman, Ronald. *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*. New York: A Crossroad Book, The Seabury Press, 1968.
- Heaton, Tim B.- Goodman, Kristen L. "Religion and Family Formation". *Review of Religious Research* 26/4 (1985): 343-359.

- Hoover, Stuart. *Religion in the Media Age*. London: Routledge, 2006.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.
- Freud, Sigmund. *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi*. Trc. Emir Aktan. Ankara: Alter Yayıncılık, 2012.
- Fowler, James W. *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and The Quest for Meaning*. New York: Harper One, A Division of Harper Collins Publishers, 1995.
- Hall, G. Stanly. "Ergenlik Yeniden Doğmaktır". *Psikoloji Kitabı*. Trc. Emel Lakşe. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 2012.
- Jeeves, M. A. "Din Psikolojisi". Trc. Ahmet Albayrak. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010): 275-286.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Yayınları, 2011.
- Karaca, Faruk. *Dinî Gelişim Teorileri*. İstanbul: Dem Yayınları, 2007.
- Karaca, Faruk. *Yabancılaşma ve Din*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.
- Kayıklık, Hasan. *Din Psikolojisi: Bireysel Dindarlık Üzerine*. Adana: Karahan Kitabevi, 2011.
- Kirman, M. Ali. "Beyin Yıkama Teorileri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45/1 (2004): 107-132.
- Köktaş, M. Emin. *Türkiye'de Dinî Hayat: İzmir Örneği*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
- Köse, Ali-Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Köylü, Mustafa. *Psiko-Sosyal Açından Dinî İletişim*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Lawton, Leora E.-Bures, Regina. "Parental Divorce and the "Switching" of Religious Identity". *Journal for the Scientific Study of Religion* 40/1 (2001): 99-111.
- Locke, John. *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2013.
- Montemayor, Raymond. "The Relationship between Parent-Adolescent Conflict and the Amount of Time Adolescents Spend Alone and with Parents and Peers". *Child Development* 53/6 (1982): 1512-1519.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *es-Sahih*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Myers, Scott M. "An Interactive Model of Religiosity Inheritance: The Importance of Family Context". *American Sociological Review* 61 (1996): 858-866.
- Obalar, Selda-Ada, Sefer. "Ekolojik Bakış Açısı ve Sosyal Kapital Kuram Çerçevesinde Öğrencilerin İlk Okuma Yazma Becerilerinin İncelenmesi". *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 32 (2010): 141-168.
- Onur, Bekir. *Gelişim Psikolojisi: Yetişkinlik, Yaşlılık, Ölüm*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2011.
- Özenç, Emine Gül-Doğan, M. Cihangir. "Ekolojik Kurama Dayalı İşlevsel Okuryazarlık Yaşantısı Ölçeği'nin Geliştirilmesi ve Geçerlik Güvenirlik Çalışması". *Edam, Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, Educational Sciences: Theory and Practice* 14/6 (2014): 2239-2258.
- Pratt, James Bissett. *The Religious Consciousness: A Psychological Study*. New York: The Macmillan Company, 1921.
- Uecker, Jeremy E. "Alternative Schooling Strategies and the Religious Lives of American Adolescents". *Journal for the Scientific Study of Religion* 47/4 (2008): 563-584.
- Santrock, John W. *Yaşam Boyu Gelişim: Gelişim Psikolojisi*. Trc. Galip Yüksel. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.

- Saroglou, Vassilis - Pichon, Isabelle - Trompette, Laurence - Verschueren, Marijke- Dearnelle, Rebecca. "Prosocial Behavior and Religion: New Evidence Based on Projective Measures and Peer Ratings", *Journal for the Scientific Study of Religion* 44/3 (2005): 323-348.
- Schultz, Duane P.-Schultz, Sydney Ellen. *Modern Psikoloji Tarihi*. Trc. Yasemin Aslay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2007.
- Schleiermacher, Friedrich. *On Religion: Speeches to its Cultured Despisers*. Trc. John Oman. Digital Edition, 2006.
- Şengün, Mustafa. "Ahlak Gelişimin Psiko-Sosyal Dinamikleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2007): 201-221.
- Taslaman, Caner. *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2012.
- Watson, John B. *Behaviorism*. Norton, New York: y.y., 1930.
- Wulff, David M. "Din Psikolojisine Genel Bir Bakış-II". Trc. Mustafa Koç. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 17/4 (2004): 401-409.
- Yavuz, Kerim. "Dinî İnancın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik Problemi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986): 129-142.
- Yavuz, Kerim. *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1987.
- Zhai, Jiexia Elisa-Ellison, Christopher G.-Glenn, Norval D.-Marquardt, Elizabeth. "Parental Divorce and Religious Involvement among Young Adults". *Sociology of Religion* 68/2 (2007): 125-144.